

The formation of the Soviet school in the 20-ies of the twentieth century was accompanied not only by changes in the content of education, but also the search of new approaches to organizational forms of teaching. In order to overcome inherent in prior learning patterns and disadvantages the schools tried to move away from the class-task system and replace it with active learning. The regional excursions are considered as one of the alternatives of the lesson. At the end of the 1920-s the attempts to implement such active learning as design problems were made at the schools of Sumshchyna. Extracurricular forms of local lore developed actively on the territory of the Sumy region in the study period. In particular, the article examines the activities of local history groups in secondary schools.

Key words: *the content, learning, school studies, Sumy general education, the complex programs, an excursion, project method, workshop.*

УДК 378.147:81'271.12-057.875:37.036:808.5

Д. В. Будянський

Сумський державний педагогічний
університет імені А. С. Макаренка

РИТОРИЧНІ ЗАСАДИ УКРАЇНСЬКОЇ КУЛЬТУРИ КОЗАЦЬКОЇ ДОБИ

У статті здійснено аналіз деяких елементів козацької культури щодо їх риторичного змісту. Автором досліджено специфічні риси козацького красномовства та умови їх виникнення й розвитку. Зокрема, розглянуто риторичні засади козацьких літописів. Проаналізовано риторичні фігури, використані в українському фольклорі, а саме в думах, піснях, прислів'ях. Розглянута роль Києво-Могилянської академії в риторичній підготовці козацької старшини. Представлено фрагменти промов українських гетьманів, які є зразками козацького красномовства. Автором доводиться думка про необхідність ґрунтовного вивчення та широкого використання козацької риторичної спадщини в сучасному навчально-виховному процесі.

Ключові слова: *козацьке красномовство, риторичні фігури, літописи, промови, фольклор, античні традиції красномовства.*

Постановка проблеми. Актуальним напрямом реформування вітчизняної освіти на сьогодні є дослідження й використання найвизначніших здобутків української культури у процесі навчання та виховання молодого покоління. Увага багатьох сучасних дослідників прикута до проблем педагогічного змісту українського фольклору (пісні, казки, перекази, легенди, апокрифи, традиції, обряди, народні свята тощо), національного мистецтва (музика, танець, живопис, театр), історичних явищ (визначні події, постаті, періоди). Безумовно, глибокий слід в історичній та культурній спадщині українського народу залишило козацтво – видатне явище у вітчизняній та європейській історії.

Аналіз актуальних досліджень. Вагомий внесок у справу дослідження козаччини здійснили такі вітчизняні вчені, як В. Антонович, В. Голобуцький, І. Крип'якевич, Ю. Мицик, Г. Сергієнко, В. Сергійчук, В. Смолій, В. Степанков,

І. Стороженко та ін. У цих працях увага дослідників більшою мірою зосереджена на історичних подіях, політичних процесах, військових кампаніях українського козацтва.

Проте, важливим, але малодослідженим елементом культури козацької доби (XVI–XVIII ст.), на наш погляд, є красномовство козаків, яке мало яскраві специфічні риси. Отже, метою статті є вивчення цього аспекту козацької культури та можливостей його використання в навчально-виховному процесі сьогодення.

Виклад основного матеріалу. Майже в кожного народу є певна соціальна група, яка втілює в собі національну психологію. В українців такою суспільною верствою були запорізькі козаки, в характері яких найбільш яскраво відбилися національні риси [1; 4; 15]. Розкутість особистості в умовах козацької республіки, демократичний устрій створювали умови для формування національного характеру, для якого були властиві воля, ясний гострий розум, всебічна обдарованість, колоритна, влучна мова. Серед запорожців цінувалось уміння майстерної розповіді, почуття гумору, яке виявлялося в оригінальному осмисленні явищ навколишньої дійсності, людських рис та передачі їх у гумористичному, але не образливому тоні. Прикладом цього є прізвиська, які вони давали прибулим у Січ: Півторакожуха, Непийпиво, Неїжмак, Лупинос, Загубиколесо, Задерихвіст, Держихвіст-пістолем. Малога на зріст козака називали Махіною, а великого – Малютою, шибеника – Святошею, ледащо – Доброволею [15].

У часи козацтва досягла апогею традиція виховання комунікативно-активної особистості. Саме на Запорізькій Січі вперше у світі були реалізовані основні принципи народовладдя. Вони були представлені в першій у світовій історії демократичній Конституції українського гетьмана Пилипа Орлика (1710 р.), текст якої був написаний у кращих традиціях тогочасного українського барокового красномовства.

У козацькому товаристві провідним був принцип верховенства вічного права. Усі найважливіші справи вирішувалися більшістю голосів на козацьких радах – курінних, паланкових, кошових. Тож володіння риторичними вміннями, а саме: переконливо відстоювати власну думку перед великою аудиторією, техніка мовлення, емоційність, дотепність, імпровізаційність, полемічна майстерність, зданість висловлюватися лаконічно, зрозуміло, змістовно, оригінально високо цінувались і були запорукою подальшого кар'єрного зростання. Кандидат у гетьмани обов'язково повинен був виступати з промовою про те, як він розуміє своє призначення, як збирається організувати військо на боротьбу за волю

України, що для нього є вірність товариству тощо. Красномовними були й бойові заклики, з якими гетьмани зверталися не тільки до козацтва, а й до всього населення України [15].

Значна роль у розвитку української (зокрема козацької) риторики належить Києво-Могилянській академії, випускники якої здійснили вагомий внесок у розвиток політичної, культурної, освітньої та інших галузей життя України. Серед представників козацької старшини та гетьманів Запорізького козацтва, які навчалися тут були [Іван Мазепа](#), [Пилип Орлик](#), [Павло Полуботок](#), [Іван Скоропадський](#) та [Іван Самойлович](#).

[Тут вчилися діти генеральної старшини й полковників – Ханенки, Полуботки, Лизогуби, Ломиковські, Горленки, Мировичі, Лисиці, Берли, Новицькі, Голуби, Туранські, Маркевичі, Скоропадські й багато інших майбутніх державних, культурних, церковних діячів гетьманської України. Звідси вийшла нова генерація старшини, що відіграла велику роль у другий період гетьманування Мазепа, а потім в еміграції \(П. Орлик, Ф. Мирович\) і на Україні за наступних гетьманів \(П. Полуботок\). У цій освітній установі виховувалися кадри української адміністрації, судівництва, духовенства, тобто тогочасної української інтелігенції. Можна стверджувати, що знання, отримані в цьому закладі, у тому числі й з риторики, допомогли їм у подальшій державотворчій діяльності.](#)

[Одним із найяскравіших ораторів серед гетьманів України можна вважати І. Мазепу. У його особистості поєдналися риси державотворця, політика, полководця, активного учасника культурного процесу й мецената \[3\]. Мазепа був непересічний поет, про що свідчать проникнуті високим пафосом рядки його політичної поезії «Думи» \[11\], а в текстах листів до Мотрі Кочубей присутня пісенна ритміка, увінчана нерідко віршовою римою. Він був майстром красного слова, що проявлялось у політичній промові, товариській розмові, листуванні \[5\].](#)

[Яскравим зразком політичного козацького красномовства можна вважати промову гетьмана Івана Мазепа, яку він виголосив до найближчої старшини перед укладанням шведсько-українського союзу проти Московії: «Я кличу всемогутнього Бога у свідки і заприсягаюся, що не заради високих почестей, не задля багатства або яких інших цілей, а для вас усіх, що є під моєю владою, задля жінок і дітей наших, для добра матері нашої, бідної України, для користи всього народу українського, для піднесення його прав і вольностей хочу я за допомогою Бога так чинити, щоб ви з жінками вашими і Отчизна не загинули ні під москалями, ні під шведами» \[5, с. 218\].](#)

Схильність до розмірковування, філософського світосприймання, аналізу актуальних процесів сприяли появі в козацькому середовищі мислителів, письменників, істориків-літописців, які свої роздуми, спостереження втілювали у відповідні твори (літописи), що становлять фундамент літературного козацького красномовства.

[До наших днів дійшли три найвизначніші козацькі літописи – Самовидця \(події 1648–1702 років, вірогідний автор – Роман Ракушка-Романовський\), Грабянки \(події від виникнення козацтва до 1709\) та Самійла Величка \(події в Україні 1648–1700 років\).](#)

Мова та стиль літопису Самовидця позбавлені риторичних прикрас, що свідчить про неприхильне ставлення автора до традицій українського барокового красномовства [6].

Більш цікавим у риторичному контексті є літопис Грабянки, який з-поміж козацьких літописів користувався найбільшою популярністю в читача [7].

У передмові Грабянка проголошує свою відданість ренесансно-класицистичним принципам історіографії, розробленим Прокоповичем у його курсі поетики і риторики. Однак, всупереч позиції Ф. Прокоповича, який стверджував, що історик мусить уникати надмірностей і поетичного стилю, обережно ставитись до легенд, автор літопису прикрашає описи воєнних подій риторичними тропами, зокрема метафорами, використовує легендарні сюжети.

Центральна постать літопису Грабянки — Богдан Хмельницький, у якому автор поєднує риси реальної історичної постаті та ідеального державотворця. Богдан Хмельницький виступає в літописі як «преславний вождь запорозький», «муж хитрий у військовій справі і дуже розумний», «від природи розумний і в науці мови латинської вправний» [7]. В уста Хмельницького Грабянка вкладає велику кількість промов. Звернення гетьмана до реєстрових козаків із закликом переходити на бік повсталих та інші його промови побудовані за правилами тогочасної риторики.

Зокрема, перед битвою під Жовтими водами Хмельницький так звернувся до бойових побратимів: «Браття, славні молодці війська запорізького! Пробила година, візьміть зброю і щит віри вашої, закликайте на допомогу господа і не лякайтеся пихатої сили ляхів, не бійтеся хижості та страховиськ з шкір леопардових та з пір'я страусового; згадайте давніх воїнів українських, котрі хоч і невірні були, та все ж своєю відвагою на всіх страх наганяли. З того ж тіста й ви зліплени. Синове воїнів хоробрих, явіть мужність свою. І вам во віки віків славу (з повеління господнього) запишуть, хай надія на бога не посрамить вас!» [7].

Отже, цей твір можна вважати яскравим явищем бароккової літератури, заснованим на риторичних засадах.

Інша визначна літературна пам'ятка козацької доби – літопис Самійла Величка [8], побудована відповідно до законів ораторського мистецтва, визначених Ф. Прокоповичем, який стверджував, що оратор повинен вибрати те, що найбільш сприяє справі, вибране розташувати у відповідному порядку, оформити все це відповідними словами [12]. Передмова літопису відповідає античній традиції, яка вимагала з'ясувати мотиви, що спонукали до розповіді, зобразити труднощі та велич подій. С. Величко вставляє в Літопис цілі фрагменти «над потребу», як він пише, для цікавого «читальника». Він розуміє, що одноманітний опис утомлює, і дає змогу читачеві відпочити, «побавитися» [8].

Для тексту твору характерна пристрасть до високого мовлення, піднесених періодів, турбота про красу форми. Таким чином, загальні вимоги до мистецтва красномовства у С. Величка збережено. Крім того, літопис містить промови, листи Б. Хмельницького, І. Мазепи та інших визначних історичних діячів, які являють собою зразки тогочасного дипломатичного, політичного, військового красномовства.

Отже, в добу українського барокко принципи літописання в різних риторів були не однаковими. Проте, можна з упевненістю стверджувати, що козацькі літописи мали структуру, стиль, риторичні тропи та фігури, які відповідали античній традиції красномовства [10].

Козацьке красномовство виявлялося також у різноманітних зразках українського фольклору, а саме піснях, легендах, думках, апокрифах, прислів'ях тощо. Зокрема, прислів'я та приказки козацької доби містять риторичні фігури, відомі ще з часів античності. Розглянемо їх на конкретних прикладах.

Козацькі прислів'я та приказки [14].

1. Метафора (від грецького *metaphora* – переміщення, перенесення) – вид тропів – зворот мови, якому властиве вживання образного виразу чи слова в переносному значенні для визначення якогось предмета або явища, схожого з ним окремими рисами [9]:

- Війна людей їсть, а кров'ю запиває.
- Коли всім народом дмухнути, то ураган буде.
- До булави треба голови.
- Де не можна перескочити – треба перелізти.
- За наше жито та ще нас бито.
- Орел мух не ловить.

2. Риторичне порівняння – це фігури, в яких мовне зображення особи, предмета, явища чи дії передається через найхарактерніші ознаки, що є органічно властивими для інших предметів чи осіб [9]:

- Козак, як птах – знявся та й полетів.
- Без люльки, як без жінки.
- Козак – як кішка, як не кинь – на ноги впаде.
- Козак з бідую, як риба з водою.
- Козак терпеливий, як віл.
- Козацька люлька – добра думка.
- Коли козак у полі, то він і на волі.
- Коли стелеться доріжка, козакові не до ліжка.
- Кров не водиця, проливати не годиться.
- Козак на пічі – ворог Січі.
- Козак оженився, наче упився.
- Без доброго командира військо – отара.
- Завбачливий з вибриком та жагучий, як змії, невтримний, як славко, а вмира, як сокіл.

3. Риторичне запитання – це риторична фігура, яка полягає у використанні запитання, що містить у собі ствердну відповідь [9]:

- Нащо в Бога день, як у козака місяць?
- Хіба ж душа моя з лопуцька і не бажа того, що й людська?

4. Парономазія - стилістична фігура, утворена зіставленням слів, різних за значенням, але подібних за звучанням [9]. Наприклад:

- Висипався Хміль (Хмельницький) із міха, та наробив Ляхам лиха.
- Три пани, два отамани, а один підданий.
- Б'ють – роїсь, навалився – лавою вбийсь, лихо вкляч, а все одно оддяч!

5. Римовані прислів'я:

- Наш Луг – Батько, а Січ – Мати – от де треба помирати.
- Звання козацьке, а життя собацьке.
- Не козакувати Миколі, бо не буде в його коня ніколи.
- Не журися, козаче, нехай ворог плаче!
- Не хочеш козакувати, іди чумакувати.
- Хто любить піч, тому ворог Січ.
- Чия відвага – того й перевага.
- Почув тепло козак, та й скинув кобеняк.
- Степ та воля – козацька доля.

6. Сила влучного слова:

- Язык, як шабля, а шабля, як язык.
- В бою козак себе славить не на язиці пилюкою, а конем та шаблюкою.

7. Гумор:

- Ой піч, моя піч, якби я на тобі, а ти на коні – славний би тоді козак був би з мене.
- Не знає й той чорт козацьких жартів.
- Чому козак гладок? Поїв, і набок.
- Хіба ж душа моя з лопуцька і не бажа того, що й людська?
- Козак – душа не вередлива, в пеклі не мерзне, в ополонці не пріє.
- Як гуляв, так гуляв: ні чобіт, ні халяв! [14].

Елменти красномовства знаходимо і в козацьких думках та піснях.

Козацькі пісні відзначаються багатством ідейного змісту, емоційною наснаженістю, високою художністю. Для їх поетичного стилю характерне органічне поєднання реалістичної конкретності з символічно-метафоричною образністю. Основний герой цих пісень – відважний воїн, оборонець вітчизни, готовий віддати за неї життя.

З любов'ю оспівав народ своїх захисників, показавши їхнє життя, повне тривоги і небезпек. **Метафорично** змальовується суворий побут козака, що протиставляється хатньому затишку й материнським турботам: «Мене змиють дрібні дощі, А розчешуть густі терни, А висушить ясне сонце, А розкуйдить буйний вітер!» [15].

Возвеличуючи козака, захоплюючись його безстрашністю, творці пісень вдаються до **гіперболічного** зображення. Козака знають не тільки татари, турки, шляхта, перед ним відступають навіть природні стихії (гасне вогонь, втихають води), втікають звірі, на камені лишаються його сліди, самі собою опадають кайдани. Козак втілює в собі могутність і волелюбність народу, непримиренність до соціального й національного гніту.

У піснях часто мовиться про козацьку славу. Її поетичним символом виступає червона калина, червона китайка, висока могила як пам'ятник воїнській доблесті. Вся багата символіка козацьких пісень пов'язана з поетичними уявленнями про мужність, силу, міць (образи орла, сокола, дуба, явора).

Драматичною напруженістю відзначаються пісні, в яких змальовується кривава битва з ворогом і смерть козака. Битва в них асоціюється з бенкетом, з оранкою чи сівбою. Схожі метафори присутні ще в тексті «Слова о полку Ігоревім».

Реалістичне зображення смерті часто поєднується з метафоричним. Смерть козака образно змальовується як вічний сон, переселення в нову світ-

лицю «без оконць і без дверець», одруження з могилкою. Важливу ідейно-художню роль відіграє також образ коня – вірного товариша козака. Кінь не покидає вбитого хазяїна-друга, журиться і плаче, намагається дістати «землі цілющої, води живущої», щоб повернути його до життя. Таке змалювання посилює емоційність твору, розкриває глибину людського горя [15].

Висновки та перспективи подальших наукових розвідок. Таким чином, козацька доба створила самобутню культуру, складовими якої були лицарська мораль, національно-державницький світогляд, висока шляхетність, естетика побуту, одягу, спілкування. Козаки розвивали народні естетичні смаки, погляди, уподобання. Краса української природи сприяла витонченому сприйманню дійсності, формуванню потреби жити за законами краси. Козаки піднесли на високий щабель лицарську духовність, створили специфічну систему навчання і виховання, через яку молодому поколінню передавались волелюбність, нескореність духу, основи красномовного спілкування.

Дослідження і розкриття вагомих здобутків козацької культури сприятиме оптимізації сучасного навчально-виховного процесу відповідно до національно-патріотичних запитів українського суспільства. При цьому, окремі аспекти діяльності козацтва, його ролі в загальній історичній ситуації, розвитку вітчизняної світи та культури залишають простір для подальших наукових пошуків.

ЛІТЕРАТУРА

1. Антонович В. Б. Про козацькі часи на Україні / В. Б. Антонович. – К. : Дніпро, 1991. – 238 с.
2. Будянський В. І. Риторика – мистецтво красномовства : навчальний посібник / В. Будянський, Д. Будянський. – Суми : ПВКП «Корпункт», 2012. – 189 с.
3. Єнсен А. Мазепа / А.Єнсен. – К. : Український письменник, 1992. – 205 с.
4. Голобуцький В. О. Запорозьке козацтво / В. О. Голобуцький. – К. : Вища школа, 1994. – 520 с.
5. Крип'якевич І. П. Історія України / відп. редактори Ф. П. Шевченко, Б. З. Якимович / І. П. Крип'якевич. – Львів : Світ, 1990. – 520 с.
6. Літопис Самовидця [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://litopys.org.ua/samovyd/sam.htm>.
7. Літопис гадяцького полковника Григорія Грабянки [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://litopys.org.ua/grab/hrab1.htm>.
8. Літопис Самійла Величка [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://litopys.org.ua/old18/old18_33.htm.
9. Мацько Л. І. Риторика : навч. посіб. / Л. І. Мацько, О. М. Мацько. – К. : Вища шк., 2003. – 311 с.
10. Наливайко Д. Поетики й риторики епохи бароко / Д. Наливайко // Українське бароко : у 2 т. – Т. 1., 2004. – С. 217–262.
11. Оглоблин О. «Дума» гетьмана Івана Мазепи [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://litopys.org.ua/coss3/ohl19.htm>.

12. Прокопович Ф. Філософські твори : у 3 т. / Ф. Прокопович. – Т. 1: Прориторичне мистецтво. Різні сентенції. – К., 1979.

13. Сагач Г. М. Риторика : навч. посібник для середн. і вищих навч. Закладів / Галина Сагач ; КНУ ім. Т.Г. Шевченка. – К. : Ін Юре, 2000. – 565 с.

14. Українські козацькі прислів'я та приказки [Електронний ресурс]. – Режим доступу :

http://ukrfilm.ucoz.ua/news/ukrajinski_kozacki_prisliv_96_ja_ta_prikazki/2013-03-28-265.

15. Яворницький Д. Історія запорізьких козаків : у 3 т. / Д. Яворницький. – Т. 2. – К. : Наукова думка, 1990. – 560 с.

РЕЗЮМЕ

Будянский Д. В. Риторические основы украинской культуры казацкой эпохи.

В статье осуществлен анализ риторического содержания некоторых элементов казацкой культуры. Автор исследованы специфические черты казацкого красноречия, условия их возникновения и развития. В частности, рассмотрены риторические основы казацких летописей. Проанализированы риторические фигуры, использованные в украинском фольклоре, а именно в думах, песнях, пословицах. Рассмотрена роль Киево-Могилянской академии в риторической подготовке казацкой старшины. Представлены фрагменты речей украинских гетьманов, которые являются образцами казацкого красноречия. Автор доказывает идею о необходимости основательного изучения и широкого использования казацкого риторического наследия в современном учебно-воспитательном процессе.

Ключевые слова: казацкое красноречие, риторические фигуры, летописи, речи, фольклор, античные традиции красноречия.

SUMMARY

Budianskyi D. Rhetorical framework of Ukrainian cossacks culture.

In the article the analysis of the rhetorical content of some elements of Cossack culture is made. The author investigates the specific features of the Cossack eloquence, conditions of their appearance and development.

In particular, it is argued that rhetorical skills were necessary for representatives of the Cossack officers, namely: convincingly defend their opinion before a large audience, speech technology, emotionality, witty, improvisation, polemical skills, ability to be concise, informative, original.

The ability to tell an artistic story, sense of humor, which was manifested in the original understanding of the phenomena of reality, human features and transfer them in a humorous tone, were valued among the Cossacks.

Candidate hetmans necessarily had to give a speech about how he understood his appointment, how he was going to organize an army to fight for the freedom of Ukraine and what meant for him to be faithful to society, etc. Military appeals, with which hetmans addressed not only to the Cossacks, but also to all the population of Ukraine, were eloquent.

Rhetorical basis of Cossack Chronicles, namely the content, structure, rhetorical devices, compliance with the ancient traditions of eloquence were reviewed in details.

The role of the Kyiv-Mohyla Academy in rhetorical preparation of the Cossack was reviewed. It is argued that shots of the Ukrainian administration, the judiciary, the clergy, that were the Ukrainian intelligentsia, were brought up at this institution. The knowledge, which was gained at the Kyiv Mohyla Academy, including rhetoric, helped them in the future career.

Fragments of the Ukrainian hetmans' speeches, which are the samples of national political rhetoric, are presented.

Rhetorical figures, which are used in Ukrainian folklore: in ballads, songs, proverbs, are analyzed. Cossack songs are rich in ideological content, emotional stress, high artistic quality. The use of such rhetorical figures as a metaphor, hyperbole, a rhetorical question and rhetorical comparison, is characterized for their poetic style.

Thus, the author proves the idea about the necessity of thorough study and use of Cossack rhetorical heritage in the modern educational process.

Key words: *Cossack rhetoric, rhetorical figures, chronicles, language, folklore, ancient tradition of eloquence.*